

Balkanlarda Bir İngiliz Seyyah ‘Dağlıların Kraliçesi’

Mary Edith Durham ve Arnavutluk

Meltem Begüm Saatçı Ata*

Giriş

19.-20. yüzyıllarda Balkanlarda bulunmuş olan Batılı seyyahlar arasında İngilizlerin yeri önemlidir. Bu seyyahlar farklı mesleklerden olsalar da İngiltere dış politikasının bilgi kaynakları arasında olmuşlardır¹. Lord George Gordon Byron (1788-1824) Yunanistan, William Ewart Gladstone (1809-1898) Bulgaristan ve Paulina Irby (1831-1911) Sırbistan için ne ifade ediyorsa, Durham’ın Arnavutluk için aynı şeyi ifade ettiğini ileri sürenler vardır². Benzer faaliyetlerin İngiliz dış politikasının önemli yöntemleri arasında olduğu bilinmektedir. Bu yöntemi uygulayanlar arasında bilinen önemli örneklerden birisi de ‘Çölün kızı’ veya ‘İrak’ın taşsız kraliçesi’ olarak tanınan Gertrude Bell (14 Haziran 1868-12 Temmuz 1926)’dir³. Durham ile Bell aynı dönemde İngiltere’nin dış politikasının birer uzantısı olarak farklı bölgelerde seyahatlerde bulunmuşlardır. Daha 1870’li yıllarda yaşanan Balkan Krizi, Balkanlara yapılan bu seyahatlerin amaç ve içeriğinin de değişmeye başladığı dönem olmuştur.

Richard Francis Burton (1821-1890), Mary Kingsley (1862-1900) veya Isabella Bird (1831-1904) gibi Viktorya dönemi (1837-1902) seyyahı⁴ olarak da kabul edilen Durham’ı bu dönemin son temsilcisi olarak tanımlayanlar vardır. Bununla beraber Viktorya dönemi gezi yazarlığı ile modern antropoloji bilimi arasında bir köprü olduğu da kabul gören yaklaşımdır⁵.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, melbesa@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0002-1679-8892

1 Maja Muhic, “Reconstucting Empire or Striking Against it? Contemporary Travelogues of the Balkans”, *The Balkans in Travel Writing*, der. Maria Krivokapic, Cambridge Schoolars Yayınları, Cambridge 2015, s. 105.

2 Todd E. Larson, *Discovering The Balkans: British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*, (Illinois Üniversitesi Tarih Bölümü Basılmamış Doktora Tezi), 2004, s. 766.

3 Murat Bardakçı, “Lawrence’ın Cerablus Macerasındaki İddiaların Doğrusunu Bir de Benden Dinleyin”, *Haber Türk*, 4 Eylül 2016, s. 18.

4 Gary W. Shanafelt, “An English Lady in High Albania: Edith Durham and the Balkans”, *East European Quarterly*, C XXX, S. 3, Eylül 1996, s. 289.

5 Larson, *agt.*, s. 757-758.

Paulina Irby, Georgina Muir Mackenzie (1833-1874) ve Durham'ın çalışmaları seyahat yazıları alanında bilinen önemli örneklerden bazılarıdır⁶. Byron, Edward Lear (1812-1888) gibi Durham da 21. yüzyıl Balkan seyahatçılarının yolunu çizen kişilerden birisi olmuştur⁷. Durham'ın Balkan etno-antropolojik araştırmalarına katkısı, onun 'eksantrik' bir seyahatçi olarak tanımlanmasının yersiz olduğunu ortaya koyacak niteliktedir⁸. İngiltere'de bu alanda Arnavut ulusalcılığı hakkındaki çalışmalarıyla tanınanlar arasında Durham kadar popüler olan yoktu. Üstelik bu dönemde ülkesinde kadınlar için biçilen en gözde durum evlenmek veya öğretmen olmak iken Durham erkeklerin egemen olduğu bir çalışma alanında faaliyetlerde bulunmuştur⁹. Daha önce Arnavutluk'ta bu dağlarda dolaşmış olan bir kadın seyahatçinin olmaması Durham'ı bölge halkı için daha önemli kılmıştır¹⁰.

Durham Arnavutluk konusunda İngiliz diplomasisi, uluslararası yardım kuruluşları, yayın organları ve İngiliz kamuoyunda önemli kişiler üzerinde etkisi olmuş bir antropolog, seyahatçi, gazeteci ve yazardır. Ayrıca 1912'de Aubrey Herbert (1880-1923) ile birlikte kurdukları Anglo-Arnavut Topluluğunun onursal başkanı ve üyesi olmuştur¹¹. 1908 öncesi İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından bilgileri pek itibar görmeyen Durham'ın¹² Balkanlar hakkındaki bilgisinin ancak bundan sonra farkında olan İngiliz diplomasisi, onu bölge ile ilgili politikalarda fikirlerine başvurulacak bir kişi olarak değerlendirmiştir¹³. Bir tür gayri resmi İngiliz görevlisi gibi çalışan Durham bölge ile ilgili bilgilerini ve yorumlarını günlük İngiliz gazetelerinde yayımlanmıştır¹⁴. Aubrey Herbert, Lord Cromer (1841-1917) gibi

6 Larson, *agl.*, s. iv.

7 Antonia Young, "Distortion and Reality in Travel Writing on The Balkans", *The Balkans in Travel Writing* (der. Maria Krivokapic), Cambridge Scholars Yayınları, Cambridge 2015, s. 86-87; Miranda Vickers, *The Albanians A Modern History*, I.B. Tauris, Londra, 1999, s. 102.

8 Olimpia Gargano, L'Abania delle donne. Immagini e studi albanesi nella letteratura di viaggio femminile (1864-1953), *Palaver*, C 3, S. 1, 2014, s. 194.

9 Shanafelt, *agm.*, s. 284.

10 Larson, *agl.*, s. 766.

11 Albina Drançolli Ramadani, "Miss Edith Durham and Albanians on the Eve and During the First World War", *SEEU Review*, C 8, No. 1, 2011, s. 63.

12 Natasha Margulis, "Review of Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania: The Imperialism of The Imagination, Habsburg*", *H-Net Reviews*, Kasım 1998, <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=2515>, 23 Mayıs 2018.

13 John Hodgson, "Edith Durham: Traveller and Publicist" *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travelling in The Balkans*, (der. John B. Allcock, Antonia Young), Berghahn Books, Bradford 2000, s. 24, 26.

14 M. B. Hayne, "Great Britain; The Question and The Concert of Europe, 1911-1914", *Balkan Studies*, C 28, No. 2, 1987, s. 331.

insanlarla arkadaşlıkları, onun Avam ve Lordlar Kamarasında sesini duyurmasını sağlayan araçlar olmuşsa¹⁵ da Durham kendisini İngiltere’nin Balkan politikasını etkilemekte istediği başarıyı elde edememiş birisi olarak değerlendirmiştir. Hakkında ‘Yaptıkları yaşadığı dönemde bir kadın için kayda değer şeylerdi. Fakat yanlış kişileri tanımış olması, olayları yanlış nedenlere bağlamış olması, etkisini ve gücünü yanlış yerlerde kullanmış olması onun bugün yeteri kadar anılmasına engel olmuştur¹⁶’ yorumunu yapan kişiler de mevcuttur.

Hayat Hikâyesi: Ailesi ve Eğitimi

Mary Edith Durham (8 Aralık 1863-15 Kasım 1944) Londra’da (Hanover Square) doğmuştur. Dokuz kardeşin en büyüğüdür¹⁷. Bedford College’da okuduktan (1878-1882) sonra sanatçı olmaya karar veren Durham, Kraliyet Akademisi’ne (Royal Academy Schools) devam etmiş; Kraliyet Akademisinde, Sulu Boya ve Yağlı Boya Ressamlar Kraliyet Enstitülerinde daha 22 yaşında iken sergi açmıştır¹⁸. *Cambridge Natural History* adlı derginin “Sürüngenler” sayısında ve kendi kitaplarında çizimleri mevcuttur¹⁹. Ayrıca Balkanlardaki deneyimlerini kaleme aldığı 7 kitabı ve çok sayıda makalesi vardır.

1895’te babasının ölümünden sonra annesinin sağlık sorunları ile ilgilenmek ten²⁰ dolayı kendisi de sağlık sorunları yaşamaya başlayan Durham, doktorun hava

15 Christian Medawar, *Mary Edith Durham and The Balkans 1900-1914*, McGill Üniversitesi, Tarih Bölümü, Basılmamış Bitirme Tezi, Eylül 1995, s. 144.

16 Shanafelt, agm., s. 285.

17 Babası Arthur Edward Durham bir cerrahı. Annesi Mary’nin babası William Ellis ise John Stuart Mill’in arkadaşı olan bir iktisatçı idi. Oğlan kardeşlerinden Herbert Edward, Sir Ronald Ross ile malarya hastalığı üzerine çalışmalar yapmıştır. Diğer oğlan kardeşleri Arthur Ellis ve Frank Rogers’tır. Oğlan kardeşlerinden bir diğere ise genç yaşta ölmüştür. Kız kardeşi (Frances) Hermia Durham (1873-1948) Girton College’da tarih öğrenimi görmüş ve 1923’te Kamu Hizmeti’nde (Civil Service) çalışan ilk kadın başkan yardımcısı olmuştur. Diğer kız kardeşleri Caroline Beatrice, Florance Margaret ve Nellie’dir. Ailesinde tıp ile uğraşanların sayısı oldukça fazla olan Durham’ın kendisi de dahil ailesinden dört kişi *Who’s Who* serisinde yer almıştır. Bkz. Hodgson, agm., s. 11; Medawar, *agt.*, s. 8.; Marcus Tanner, *Albania’s Mountain Queen Edith Durham and The Balkans*, I.B. Tauris, Londra, 2014, s. 8; *The Dictionary of National Biography Missing Persons*, der. C. S. Nicholls, Oxford University Press, Oxford 1993, s. 196; *A Historical Dictionary of British Women*, Europa Yayınları, Londra 2003, s. 145.

18 Harry Hodgkinson, “Introduction”, M. Edith Durham Albania and The Albanians Selected Articles and Letters 1903-1944, (der. Bejtullah Destani), Lonra, Centre for Albanian Studies, 2001, s. iii; Medawar, *agt.* s. 8.

19 Medawar, *agt.*, s. 8.

20 Tanner, *age.*, s. 9.

değişimi önerisine uyararak ilk kez 1900 yazında, okul arkadaşı Hannah Myers²¹ ile birlikte bir Avusturya vapuru ile Trieste'den Dalmaçya kıyısındaki Kotor'a geçmiştir²². İlkinde iki ay için çıktığı bu yolculuk kendi sağlığını olduğu gibi bölge insanının geleceğini de etkilemiştir. 1906'da annesinin ölümünden sonra bu gidişlerini iki ay ile sınırlı tutmak zorunluluğu ortadan kalkan²³ Durham'ın 1900-1914 yılları arasında defalarca gittiği bölge artık yeni uzmanlık alanı olmuştur.

Durham Arnavutluk ve bağımsızlığı için ilgili kurumlara, İngiliz hükümetine, insani yardım kuruluşlarına, yayın kuruluşlarına, kamuoyu üzerinde etkili olan kişilere mektuplar göndererek destek sağlamaya çalışmış, Whitehall'da lobi faaliyetlerinde bulunmuştur²⁴. *The Times*, *The Manchester Guardian*, *The Near East*, *The Nations*, *New Times and Ethiopia News*, *The Adriatic Review*, *The Saturday Review*, *The Contemporary Review*, *Journal of the Central Asian Society*'de yazdığı yazılarla, verdiği dersler ve konferanslarla destek toplamaya devam etmiştir²⁵.

20. Yüzyıl Başında Arnavutluk

19. yüzyıl ortalarından itibaren Arnavutlar arasında ulusalcılık ülke dışında yaygınlaşmaya başlamıştı. Roma'da Comitato Nazionale Albanese ve Napoli'de College San Adriano bunlardan ikisidir²⁶. Bunlar dışında Varna²⁷, Kahire, Bükreş ve Sofya'da kurulan komiteler veya şubeleri de vardı. Bunlar Müslüman veya Hristiyan olarak ayrılmadığı gibi²⁸, ulusalcı dergi ve gazete çıkararak ortak bir alfabe ve gramer aracılığıyla ulusalcı düşüncenin yaygınlaşmasına katkı vermeye çalışmışlarsa da bu girişimleri yoğun ilgi görmemiştir²⁹.

Arnavut ulusalcıları arasında daha Prizren Birliği'nden beri bağımsızlıktan ziyade özerklik isteyenler vardı³⁰. Bunun nedeni hem daha 1895'te *Ahd-ı Misak*

21 Beatrice Blackwood, Mary Edith Durham, *MAN*, C 45, Ocak-Şubat 1945, s. 22-23.

22 M.Edith Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, George Allen, Londra, 1920, s. 9-10.

23 Tanner, *age.*, s. 11.

24 *The Dictionary of National Biography Missing Persons*, s. 196.

25 Ramadani, *agm.*, s. 67, 72.

26 Medawar, *agt.*, s. 12.

27 BOA, Y.PRK.MK., Dosya No. 11, Gömlek No. 46, 09 Safer 1320 (18 Mayıs 1902).

28 Nuray Bozbora, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 255.

29 Vickers, *age.*, s. 36.

30 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2, 20. Yüzyıl*, (2. Baskı), çev. Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 89.

Kararnamesi³¹ ile de belirtmiş oldukları gibi Arnavutların Padişaha ve Osmanlı Devleti’ne bağlılık anlayışı hem de coğrafi olarak etraflarındaki tehlikelerdi. Yunanistan, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan, Arnavutların yaşadığı toprakları elde etmeye çalışıyorlardı. Bu nedenle Arnavutlar açısından Osmanlı Devleti’nin parçası olmaya devam etmek varlıklarını sürdürmek için kaçınılmaz bir hal alıyordu. 20. yüzyıl başından itibaren Avusturya, Rusya, İtalya, Fransa ve İngiltere Arnavutların yaşadığı toprakların geleceği ile daha etkin ilgilenmeye başladılar³². Bu nedenle Durham’ın Balkanlardaki faaliyetlerini, İngiltere’nin Balkan politikasından bağımsız düşünmek eksik bir değerlendirme olur.

Durham’ın bölgeye geldiği 1900’lü yıllar, Berlin Anlaşması’ndan (1878) bölgede ilgili hiç kimsenin memnun olmadığı bir dönemdi. Bu memnuniyetsizlik Balkan coğrafyasının dışındakileri de etkilemekteydi. İngiltere’nin de içinde bulunduğu büyük devletlerin bölgedeki taraftarlarının faaliyetleri etkisini artırarak devam etmekteydi. İngiltere’de 1902’de Noel ve Charles Roden Buxton tarafından kurulan ve Noel Buxton ile James Bryce’in iki etkin üyesi olduğu³³ Balkan Komitesi³⁴ Balkanlar’daki Hıristiyanları desteklemek amacıyla faaliyet yürütmekteydi. İngiltere’deki bu çalışmaların siyasi amacı, Rusya’nın bölgede özellikle Bulgarlar ile oluşturduğu güç karşısında denge unsuru olmaktı.

Berlin Antlaşması Osmanlı Balkanlarında mevcut sorunları çözmemiştir. Durham’a göre Ayastefanos Antlaşması bir hataydı, Berlin Antlaşması ise Balkanlarda kimseyi memnun etmemiştir ve “sınırlar kan içinde yüzyordu”³⁵. Bu memnuniyetsizliklerden birinin kaynağı, bu antlaşma ile bağımsızlığı ilan edilmiş olan Karadağ’daki Sırp nüfusun varlığının Büyük Sırbistan hareketine destek vermesi idi. Ayrıca Ülgün’deki Arnavut nüfus da bir başka sorun idi³⁶. Ancak Arnavutların henüz bir devleti yoktu. Osmanlı Devleti’nde Arnavutça konuşulan dört vilayet –Yanya, İşkodra, Manastır, Kosova- vardı ve bunlardan Kosova’da önemli bir Sırp nüfus vardı³⁷. Bununla beraber bu dönemde Arnavutlar arasında

31 BOA, A.MTZ (04), Dosya No. 103, Gömlek No. 65, 27 C levvel 1321 (21 Ağustos 1903). Bk. Ek 1.

32 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 10.

33 BOA, HR.SFR.3, Dosya No. 531, Gömlek No. 23, 18 Eylül 1903.

34 Clare Mulley, *The Woman Who Saved The Children: A Biography of Eglantyne Jebb, Founder Of Save The Children*, Oneworld Yayınları, Londra 2009, s. 141.

35 M. Edith Durham, *The Burden of The Balkans*, Londra, Edward Arnold, 1905, s. 53, 159.

36 Medawar, *agt.*, s. 10.

37 Medawar, *agt.*, s. 11.

ulusalcı faaliyetler Osmanlı yönetimi tarafından da takip edilmekteydi. 1902 tarihli *Ümid-i İkaz* adlı bir risale Arnavutları ihtilale teşvik ettiği gerekçesiyle yasaklanmıştı³⁸. Bir başka deyişle Durham henüz Arnavutlar ile ilgili çalışmalarına yoğunlaşmadan önce de Arnavutlar arasında ulusalcı hareketlenmeler vardı. Durham'ın etkisi ise, Arnavutluk hareketi ile ilgilenmiş, Macar aristokrasısından ve Arnavutluk konusunda uzman olan Baron Franz Nopcsa (1877-1933) gibi, bu hareketleri Avrupa kamuoyuna duyurmak ve yönlendirmek olmuştur³⁹.

Mary Edith Durham'ın Balkanlardaki Faaliyetleri

1900-1903: Balkanları Tanımaya ve İlgilenmeye Başlıyor

Avrupalı entelektüellerin Arnavutluk için 'egzotik ve romantik' bir bölge ifadesini kullandığı⁴⁰ bir dönemde Durham'ın ilk seyahatinde Balkanlarda neden bu bölgeyi tercih ettiğine dair açık bir ifade olmasa da Sırbistan'ın Avrupa'daki en ucuz bölge olduğunu söylediği bilinmektedir⁴¹. Ayrıca *Journals of a Landscape Painter in Albania*⁴² adlı eserin etkili olduğu düşünülmektedir⁴³. Bu konuda bir başka yorum ise şöyledir: "Durham... Balkanların bir bütün olarak değerlendirilemeyecek ölçüde karmaşık olduğunu kavramıştır... Durham da Balkanlarla ilgilenen bütün Batılıların izlediği örüntüye uydu: Esas ilgileceği, örnek ulusu buldu..."⁴⁴

Durham'ın hayatının Balkanlar ile ilgili kısmını üç temel aşamaya ayırmak mümkündür; tanıma, ilgilenme ve etkileme. Sürecin ilk aşaması Ağustos 1900'de Trieste ve Kotor üzerinden⁴⁵ geldiği Karadağ'ın başkenti Çetine'de başlamıştır⁴⁶. Durham Çetine'den Padgoriçe'ye geçtiğinde Arnavutları ilk kez burada gördüğünü, burada Arnavutların sayılarının çok olduğunu ve daha önemlisi Büyük Sırbistan

38 BOA, MFKT, Dosya No. 670, Gömlek No. 7, 18 Receb 1320 (21 Ekim 1902). Bk. Ek 2.

39 Ferencz Nopcsa, Robert Elsie, *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron At The Birth of Albanian Independence. The Memoirs of Franz Nopcsa* der.ve çev. Robert Elsie, Central European University, Budapeşte 2014, s. vii.

40 Jelavich, *age.*, s. 89.

41 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 46.

42 Edward Lear'ın 9 Eylül 1848-9 Haziran 1849 tarihleri arasındaki gezi notlarından oluşan eser Edward Lear, *Journals of a Landscape Painter in Albania & C.*, Richard Bentley, Londra 1851.

43 Medawar, *agt.*, s. 9.

44 Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 246-247.

45 Mary E. Durham, *Through The Lands of The Serb*, Edward Arnold, Londra 1904, s. 3.

46 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 14.

düşüncesiyle, bir başka ifadeyle Karadağlıların Orta Çağın Büyük Sırbistan’ını yeniden inşa etme amacıyla yaşadıklarını burada anladığını ifade etmiştir⁴⁷.

At sırtında özellikle Arnavutluk’un kuzeyinde dağlık alanlarda gezmiş olan Durham⁴⁸ kısa sürede bu insanların kahramanı olmuştur. Yaşadığı dönemde böyle bir bölgede bir kadının bu tür seyahatleri ‘mucize’ olarak değerlendirilmiştir⁴⁹. Bu dönemde Arnavutluk’ta yaşayanlara göre, zamanın İngiltere Kralı VII. Edward Durham’ı kendilerinin şikâyetlerini dinlesin ve çözüm bulsun diye göndermiş olmalıydı⁵⁰. Ancak bu seyahatlerinde ve çalışmalarında Durham’ın iletişim kurduğu dört grup vardı: kabile şefleri, Fransiskan keşişler⁵¹, Türk yöneticiler ve Batılı diplomatlar⁵². Bu görüşmelerde, başlangıçta etnografyası ile ilgilendiği bölgenin ilerleyen zamanlarda siyasi geleceğinde etkin olma çabası içine girmiştir.

Durham’ın Balkanlardaki serüveninin turistik amaçlı ve kısa vadeli olmayacağı baştan belli olmalı ki Londra’ya döndüğünde yaptığı ilk şey bir Balkan dili öğrenmeye başlamak olmuştur. 1900’de Londra’da Sırpça öğretecek birini bulmak oldukça zordu. Sırpça öğrenmek için mümkün olan tek seçenek İncil Topluluğu (Bible Society)’nun Yeni Ahit’i idi. Durham İngilizce bilmeyen, biraz Almanca bilen ve Sırpça ders veren Polonyalı bir mülteciden Sırpça-Hırvatça ders almaya başladı⁵³. Dil konusunda yetenekli olan Durham, Sırp ve Hırvat dilini akıcı bir şekilde konuşabiliyordu⁵⁴ ancak Arnavutça için aynı şey geçerli değildi⁵⁵. Ayrıca Sırp tarihi ile ilgili olarak askeri tarih, kiliseler ve kasabalar, Türklerin Balkanları fethinin etkisi, Karadağ-Osmanlı ilişkileri ile ilgili yayınları incelemeye başladı⁵⁶.

Durham ‘insanlık öğrencisi’ olarak tanımlansa da tüm insanlıktan daha ziyade

47 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 12.

48 Catherine M.C Haines, *International Women In Science A Biographical Dictionary To 1950*, ABC Clio, California, 2001, s. 89.

49 Carleton S. Coon, *The Mountains of Giants a Racial and Cultural Study of The North Albanian Ghegs*, Kraus Reprint Co, New York, 1970, s. 32.

50 *The Dictionary of National Biography Missing Persons*, ..., s. 196-197.

51 M. Edith Durham, *High Albania*, Edward Arnold, Londra, 1909, s. 329. (Bu eser 1985’te John Hodgson’un önsözüyle tekrar basıldı.)

52 Shanafelt, agm., s. 290.

53 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 13-14.

54 John L. Myers, “Mary Edith Durham: 8 DeC , 1863-15 Nov”., 1944, *MAN*, C 45, Ocak-Şubat 1945, s. 21

55 Hodgkinson, agm., s. v.

56 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 88.

Balkanlardaki ‘yabani’ (wilder) olarak tanımladığı halk onun ilgisini çekmiştir. Ayrıcalıkları olmayan köylülere ilgisi olan Durham⁵⁷, Arnavutluk nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların durumunun Hristiyanlara kıyasla daha kötü olduğunun bilinmesine rağmen⁵⁸ Arnavut halkı arasında Arnavutluk’un orta bölgesinde Müslüman beylerin hâkim olduğu yerlerdense kuzeyde dağlı kabileler arasında kendisini daha fazla evinde hissettiğini belirtmiştir⁵⁹. Bu durum, onun için kullanılan ‘insanlık öğrencisi’ sıfatının ‘daha ziyade Hristiyan Arnavutlar için insanlık öğrencisi’ şeklinde ifade edilmesini gerektirir.

İşkodra’ya ilk kez 1901’de geçen Durham⁶⁰, 1902’de Sırbistan ile ilgili İngiltere’de hiç kimseden edinmeyeceği bilgileri Karadağ’da öğreneceğini düşünerek, önce Karadağ’a daha sonra Belgrad’a geçmiştir⁶¹. Ancak, Belgrad’da polis tarafından takip edilen Durham, bunun gerekçesini ‘Piroth halı fabrikalarını görmek istediğimde sonradan öğrendiğime göre benim Karadağ’dan Bulgarlar adına ve Sırbistan aleyhine mesaj getirdiğimi düşünmüşler⁶²’ yorumuyla açıklamıştır.

Bu dönemde İpek mutasarrıflığından bildirildiğine göre, Durham’ın Temmuz 1903’te İpek’ten Duçan Manastırına jandarma refakatiyle gönderildiği ve buradan döndükten sonra Berane yoluyla Karadağ’a gideceği öğrenilmektedir⁶³. Ancak, bundan sekiz ay sonra Yanya Valisi Osman Bey Durham’ın Görice’de Leskovik kazasına gelerek buradaki maden sularını gördükten sonra Premedi’ye doğru gittiğini ve bu kişiye dikkat edilmesi gerektiğini ifade ettiğine⁶⁴ göre, Osmanlı yöneticileri de Durham’ın gezilerinin turistik amaçlı olmadığını düşünmüş olmalıdır.

1903-1908: Balkanlarda Etkisini Hissettirmeye Başlıyor

Arnavut yanlısı görüşlerini ilk kez 7 Mart 1903 tarihli *Pall Mall Gazette*’de ‘From An Albaian Point of View’ yazısıyla ortaya koyan Durham, bu yazıda Arnavutluk’un ulus olma hakkını savunmuştur⁶⁵. Ancak bu düşüncesi ne İngiltere’de ne de

57 Myers, agm., s. 21; Shanafelt, agm., s. 289.

58 *The Dictionary of National Biography Missing Persons*, s. 196.

59 Myers, agm., s. 21; Shanafelt, agm., s. 289.

60 Medawar, *agt.*, s. 14-15.

61 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 41, 44.

62 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 46-47.

63 BOA, DH. MKT., Dosya No. 740, Gömlek No. 27, 25 Rebiülahir 1321 (21 Temmuz 1903).

64 BOA, DH. ŞFR., Dosya No. 324, Gömlek No. 90, 13 Mart 1320 (26 Mart 1904). Bk. Ek 3.

65 “From An Albanian’s Point of View (Pall Mall Gazette, March 17th, 1903)”, *M Edith Durham*

Amerika’da yaygın kabul gören bir düşünce değildi. Durham’a göre Balkanlarda Bulgar, Yunan ve Sırların Avrupa basınında seslerini duyurmaya yardımcı olacak devletleri vardı. Bu nedenle İngiltere’de Balkan Komitesi gibi kuruluş veya Noel Buxton, Arthur Evans gibi kişilerle bağlantı kurmaları kolay oluyordu⁶⁶. Ancak Arnavutlar için böyle bir durum söz konusu değildi. Durham’ın Sırp yanlısı düşüncelerinden vaz geçip Arnavut yanlısı düşünceye sahip olmaya başlamasında bu durum dışında, 11 Haziran 1903’te Sırp Kral Alexander Obrenoviç’in eşi Kraliçe Draga ile uğramış olduğu suikast etkili olmuştur⁶⁷. Bu olay İngiltere-Sırbistan diplomatik ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Elçisine bölgeden ayrılması talimatını vermiş olan İngiltere, Sırbistan ile ilişkilerini 1906’ya kadar kesmiş,⁶⁸ ancak 1906’da John B. Whitehead’i Belgrad’a elçi olarak tayin etmiş⁶⁹ olsa da Durham’ın 1903 sonrası Sırlara ilişkin olumsuz tutumuyla paralellik taşıması açısından bu önemli bir olaydır.

Ağustos 1903’te başlayan Cuma-i Bâlâ Ayaklanması Durham’ın Makedonya Yardım Fonu adlı yardım kuruluşu aracılığı ile bölge halkı arasında tanınırlığını ve etkisini arttırmaya başladığı dönem olmuştur⁷⁰. Vilâyât-ı Selâse’deki ayaklanma yardım komitelerinin kurulmasını hazırlamıştı. 1897 Osmanlı-Yunan savaşını Batı kamuoyuna yanlı bakış açısıyla aksettiren bir gazeteci ve aynı zamanda Balkan Komitesinin de bir üyesi olan Bertram Christian’ın da aralarında bulunduğu, Noel ve Charles Roden Buxton’lar tarafından 1903’te kurulan Makedonya Yardım Fonu da bunlardan birisiydi⁷¹. Aynı zamanda *Manchester Monitor* adlı gazetenin muhabirliğini yapan Bertram Christian’ın, Eylül 1903’te Selanik’ten demiryolu ile Demirhisar’a gelerek Cuma-i Bâlâ üzerinden Dupniçe’ye gitmek istemesini şüphe ile karşılayan Osmanlı yetkilileri bu girişimi engellemeye çalışmıştır⁷². Bu Fon’un

Albania and The Albanians Selected Articles and Letters 1903-1944, der. Bejtullah Destani, Londra, Centre for Albanian Studies, 2001, s. 1-2; Medawar, *agt.*, s. 15, 39.

66 Medawar, *agt.*, s. 16.

67 Hodgkinson, *agm.*, s. v.

68 Cedomer Antic, “Crisis and Armament Economic Relations Between Great Britain and Serbia 1910-1912, *Balkanica*, XXXVI, 2005, s. 152; Ayşe Özkan, *Bağımsızlıktan Sırp-Hrvat-Sloven Krallığına Sırlar (1878-1918)*, IQ yayıncılık, İstanbul 2013, s. 161-162.

69 BOA, YA.HUS. , Dosya No. 508, Gömlek No. 108, 26 Rebiülahir 1324 (19 Haziran 1906); Antic, *agm.*, s. 152.

70 Hodgkinson, *agm.*, s. v.

71 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 93; Durham, *The Burden of The Balkans*, s. 49-50; Mulley, *age.*, s. 141.

72 BOA, BEO, Dosya No. 2175, Gömlek No. 163112, 1 Receb 1321 (23 Eylül 1903).

gönüllüleri arasında Bertram Christian, gazeteci H.N. Brailsford ile eşi Jane Mallock-Brailsford, Lady Thomson⁷³ ve Aralık 1903'te kendisinin de bu kuruluşa katılması teklif edilen Durham da vardı⁷⁴. Bu yardım kuruluşunun Amerikan Misyon Yerleşimi (American Mission Settlement) ve Manastır'da bulunan Katolik Lazarist Cemaatler'den etkin yardım almış olması⁷⁵ bu dönemden sonra Durham'ın Amerika ile olan bağlantısını anlama açısından önemlidir.

Cuma-i Bâlâ Ayaklanmasının başladığı 1903 yaz aylarında Londra'da bulunan Durham Viyana üzerinden 23 Aralık'ta Sırbistan'da Semlin'e ve 25 Aralık'ta (Noel Günü) Selanik'e gelmiştir⁷⁶. Tıp eğitimi almamış olmakla beraber bu olaylar sırasında Resne civarında beş ay kadar hemşirelik yapmış olan⁷⁷ ve daha sonra Ohri'ye geçen Durham burada bir başka gazeteci, aynı zamanda Brailsford'un arkadaşı ve Bertram Christian gibi Osmanlı-Yunan savaşında muhabirlik yapmış olan Henry Woodd Nevinson (1856-1941) ile tanıştı⁷⁸. Arnavutların Durham hakkındaki görüş ve duygularını aktaran Nevinson Ekim 1903'te Selanik'e gittiğinde⁷⁹, iletişim becerisinin yazı becerisinden daha yüksek olduğunu ifade ettiği Durham'ın⁸⁰ adını kullandığı her yerde çok iyi karşılandığını, Selanik'te Sırbistan üzerinden Arnavutluk'a gitmiş bir grup İngiliz hemşire ile karşılaştığını ve onların sırf Durham ile aynı milletten olmalarından dolayı her yerde sevgi ile karşılandıklarını duyduğunu belirtmiştir⁸¹. Bununla birlikte Nevinson ve Brailsford'a göre Durham'ın bölgedeki çalışmaları merhametinden değildi⁸². Brailsford'a göre Durham, Makedonya'da halkın yardıma muhtaçlığını görmediği gibi, onun buraya gelmesinin nedeni sadece burayı resmini çizecek bir yer olarak görmesiydi⁸³. Ancak bu görüşlerin yanlışlığını Durham'ın bölgeyle, resmedecek bir yer olmaktan daha fazla ilgilenmiş olması ortaya koymaktadır. Durham'a

73 H. N. Brailsford, *Macedonia Its Races and Their Future*, Methuen & Co., Londra 1906, s. xii.

74 Shanafelt, agm., s. 287.

75 "The Macedonian Relief Fund", *The Spectator*, 28 Kasım 1903, s. 18.

76 Medawar, *agt.*, s. 17.

77 Larson, *agt.*, s. 762.

78 Medawar, *agt.*, s. 17.

79 Henry W. Nevinson, *Fire of Life*, James Nisbet, Londra, 1935, s. 142.

80 Henry W. Nevinson, *More Changes More Chances*, (2. baskı), Nisbet & Co Ltd., Londra 1925, s. 361-362.

81 Ramadani, age., s. 72.

82 Medawar, *agt.*, s. 17.

83 Medawar, *agt.*, s. 17.

göre Cuma-i Bâlâ Ayaklanması, Batı'nın sempatisini kazanma amacıyla pek de iyi organize edilmemiş bir Bulgar komplosu idi⁸⁴. Bölge halkını bu komplonun kurbanı olarak görmüştür. Durham, 1904 yılında Makedonya'da politik nitelikli suikastların sayısının yaklaşık yüz olduğu iddialarının ileri sürüldüğü⁸⁵ dönemde Balkan Komitesi adına bölge halkına yardım amacıyla Arnavutluk'a gitmiştir. Yanında İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğu (British and Foreign Bible Society)'nun Arnavut temsilcisi Konstantin Sinas olan⁸⁶ Durham, Türk yetkililerine kendisini bir gazeteci veya misyoner olarak tanıtmayarak sadece bir İngiliz olduğunu bildirmiştir. Bunun gerekçesi olarak ise Osmanlı Maârif Nezâretinin ülkeye dışarıdan getirilecek olan kitapları (yanlarında Yunanca, Türkçe ve Arnavutça Yeni Ahit ve İlahiler bulunuyordu) sıkı denetimini göstermiştir⁸⁷. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin yaptığı, Maârif Nezâreti'nin izni olduğu sürece, misyonerlerin bastırıldığı İncillerin satışına veya dağıtımına engel olmak değildi⁸⁸. Üstelik İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğu Osmanlı Devleti sınırları içinde faaliyetlerine en az karışılan topluluklardan olmuştur⁸⁹. Bu uygulamayı sıkı denetim olarak algılaması, Durham'ın misyonerlik faaliyeti dışında işlerle uğraştığı şeklinde yorumlanabilir.

27 Nisan 1904'te Dıraç'tan sonra İşkodra'ya ulaştığında burada tanımadığı birçok kişi tarafından, Arnavutluk'a pek yabancıymış gelmiyor olmasından dolayı iyi karşılanan Durham, İşkodra'da Arnavut ulusal hareketinde Osmanlı karşıtı siyaset izleyen Mirdite Kabilesinin Kastamonu'da sürgünde olan Prensi Prenk bib Doda⁹⁰'nın annesi ile tanıştırdı. Mirdite Kabilesinin merkezi olan Oroshi'de vatansever hareketin önemli ismi Katolik Başrahip Premi Doci ile buluştu⁹¹.

84 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. 14, 51-53.

85 *Report of The International Commission to Inquire into The Causes and Conduct of The Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace Division of Intercourse and Education, Yayın No. 4, Washington 1914, s. 32.

86 Medawar, *agl.*, s. 20.

87 Medawar, *agl.*, s. 21.

88 BOA, TFR.I.MN, Dosya No. 197, Gömlek No. 19694, 17 Zilhicce 1321 (5 Mart 1904).

89 Vickers, *age.*, s. 59.

90 Mirdite prensi Prenk bib Doda (1860-1919)'nın babası olan Bib Doda (1820-1868), Katolik Mirdite Arnavutların lideri bir Osmanlı paşasıdır. Kırım savaşında birlikleriyle Ömer Paşa ordusuna katılarak Osmanlı Devleti adına savaşmıştır. Bk. James J. Reid, *Crisis of The Ottoman Empire Prelude to Collapse, 1839-1878*, Franz Steiner, Stuttgart 2000, s. 134. Arnavut ulusal hareketinde Osmanlı karşıtı siyaset izleyen Prenk Bib Doda ise 1900'lerin başında Kastamonu'da sürgünde bulunmaktadır. Bk. BOA, BEO., Dosya No. 2258, Gömlek No. 169343, 05 Zilkade 1321 (23 Ocak 1904).

91 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. 316-317; Medawar, *agl.*, s. 21.

Tehlikeli bir bölgede resmi görevli bir çevirmen yerine bir İncil satıcısı ile dolaşmak Durham'a olan ilgiyi arttırmıştır. Bu seyahati sonrasında Durham Balkanlarla ilgili ilk kitabı olan *Through The Lands of The Serb* (1904) adlı eserini “*Balkan Slavları sanıldığı, resmedildiği kadar siyah değil*ler” sözleriyle bitirmiştir⁹². Bu ilk eserinin basımının bu kadar uzun sürmesinin nedeni, ilk zamanlar İngiltere’de bu konuya ilginin az olması idi. Haziran 1903’te Sırp Kralı Alexander Obrenovic ve eşi Kraliçe Draga’nın suikast sonucu öldürülmeleri Avrupa’da bölgeye olan ilgiyi arttırdığı gibi Durham’ın kitabının basımını da kolaylaştırmıştır⁹³.

Mayıs 1904’te İngiltere’ye dönüşünde yeni kitabı olan *The Burden of The Balkans*’ı (1905) yazmaya başladı. Amacının diplomat, coğrafyacı, arkeologlara bir şey öğretmek değil, daha mütevazı olduğunu, Balkan yarımadasında neler yaşandığını olduğu gibi genel okuyucuya aktarmak olduğunu ifade etmiş⁹⁴ olsa da bölge siyasetinde etkin olan kişilerle iletişim kurmuş olması amacının söylediğinden fazla olduğunu düşündürmektedir.

1906’da annesinin vefatından sonra Balkanlara beşinci kez gelen Durham, artık bölgede iki ayla sınırlı kalmak zorunda değildi. Daha önce Sırpların yaptığı gibi Avusturyalı resmi makamlar tarafından da geliş sıkı denetime alınan Durham, Kasım 1906’da Saraybosna’da Sırpça ders almaya devam etmiştir⁹⁵.

1907 kışında Çetine’de olan Durham, Karadağ ile ilgili çalışmalarından dolayı kendisine altın madalya vermiş olan Kral Nikola’nın Londra’da Balkan Sergisinde Karadağ adına sergi açmasını isteyince⁹⁶, mart başında Londra’ya dönmüştür⁹⁷. Sergi sırasında 1908’de Kraliyet Antropoloji Enstitüsü’nün (Royal Anthropological Institute) başkanı olacak olan ve Durham’ı da Enstitü üyeliğine⁹⁸ davet edecek olan Profesör William Ridgeway (1858-1926) ile tanışmıştır⁹⁹. Fakat Balkan Sergisi sırasında Karadağ’dan gelen, Nikola’ya suikast planı haberi, Durham’ın sergide

92 Durham, *Through The Lands of The Serb*, s. 345.

93 Shanafelt, agm., s. 287.

94 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. vii.

95 Shanafelt, agm., s. 288; Medawar, *agt.*, s. 24-25.

96 Medawar, *agt.*, s. 26.

97 Shanafelt, agm., s. 288.

98 Durham, 1908’de akademi üyesi olduğu Kraliyet Antropoloji Enstitüsü’nde daha sonra Konsey ve Yürütme Kurulu ve seçimle başkan vekili ve üyesi olmuştur.

99 Mimi Seyferth, “Edith Durham Queen of Albania’s Mountain Men”, *Piecework*, Temmuz-Ağustos 2017, s. 45.

yalnız kalmasına neden olunca Karadağ hükümetine, bu iş ile ilgili kişiler olmazsa Sergi'de Karadağ'ın sözcülüğünü yapamayacağını bildirmiştir¹⁰⁰.

1908-1911: Jön Türk İhtilali Dönemindeki Faaliyetleri

Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı Devleti'nin olduğu gibi Durham'ın da bölgedeki faaliyetlerinin değişmesine neden olmuştur. Arnavutluğun siyasi geleceğini şekillendirecek faaliyetlerini artıran Durham, Osmanlı yönetimi ile karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Türk yetkililerin itirazına rağmen izinsiz olarak Mayıs 1908'de Çetine'den ayrılıp, hayali olan Katolik Arnavutların olduğu kuzey Arnavutluk turuna başlamış¹⁰¹, ancak, 27 Temmuz 1908'de İşkodra'ya dönmüştür¹⁰².

Arnavutlar arasında Jön Türk devrimi konusunda farklı yaklaşımlar vardı. Durham'a göre Osmanlı dâhilinde özerklik kazanacaklarını düşünenler yanında Jön Türkleri bastırmak için Manastır'da Sultan II. Abdülhamid'in emriyle anayasa karşıtı harekete geçenler de vardı¹⁰³. Mirdite'liler anayasadan ziyade Kastamonu'da sürgünde olan Prens Prenk bib Doda'nın ülkeye dönebilmesi konusu ile ilgilenmişlerdi¹⁰⁴. Kosovalı Müslüman Arnavutlar ise vergi muafiyetini kaybettikleri için endişelilerdi. Durham bu dönemde Mirdite'ye geldiğinde Avrupalı diplomatlarla görüşmeler yapmıştır. Eylül 1908'de Prizren'de Avusturya konsolosu Prochaska ve İtalyan konsolos vekili ile görüşen Durham'ın¹⁰⁵ Balkanlarda sadece bir seyyah olmayıp İngiltere'nin Balkan politikasının bir parçası olduğu aşikardır.

Ekim 1908'de İşkodra'daki İngiliz konsolos vekili N. Summa'ya yazdığı mektupta Türkler ve Arnavutlar arasındaki gerginlikten ve yağmalanmış Katolik Arnavut köylerinden bahseden Durham, ayrıca üyesi olduğu Balkan Komitesini de Bulgar yanlısı olmakla eleştirmiştir¹⁰⁶. 1908 Ekim'inde Avusturya'nın Bosna'yı ilhaki, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Jön Türkler arasındaki anlaşmazlıklar ve Nisan 1909'da Jön Türk karşıtı hareketin gerginliği arttırmış olması, Durham'ın Jön Türkler hakkındaki olumsuz eleştirisini kuvvetlendirmiştir.

Ona göre, Jön Türkler'in ulusal azınlıkları tanımayan bir Osmanlı Devleti

100 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 170-171.

101 Shanafelt, agm., s. 291.

102 Durham, *High Albania*, s. 222.

103 Medawar, agt., s. 28-30.

104 Durham, *High Albania*, s. 319.

105 Medawar, agt., s. 30.

106 Medawar, agt., s. 31.

kurma konusundaki söylemleri bir sorundu, üstelik Jön Türkler liberaller veya meşrutiyetçilerden daha emperyalist bir güçtü¹⁰⁷. “Acil durumda bir Türk’ün yanlış şey yapacağına her zaman güvenebileceğiniz söylenir. Jön Türkler Arnavutluk’ta olası tüm yanlışları yaptı ve Avusturya boykotu ile yapmaya devam ediyor¹⁰⁸” şeklindeki değerlendirmesi ise Durham’ın Jön Türklerin Balkan politikası dışında uluslararası ilişkilerde de yanlış yaptığını düşündüğünü göstermektedir. Durham, Jön Türkler’in bu tutumunun savaşa neden olacağını ifade etmiştir¹⁰⁹. Eylül 1908-Şubat 1909 arasında *The Fortnightly Review*’da yayımlanan yazılarında Arnavutluk sorunu çözümlenmeden Yakın Doğu’da sorunun çözülemeyeceği fikrini savunmuştur¹¹⁰.

1911-1912: Malisör Ayaklanması Dönemindeki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti’nin Arnavutluk’taki hâkimiyetini zora sokan Katolik Malisör’lerin Mart 1911’deki ayaklanması Durham’ın daha ocak ayında Çetine’den aldığı bir mektupla haberdar olduğu bir gelişmedir. Durham’ın bu mektuba yanıtında Karadağ’ın desteklediği bu tür bir ayaklanmanın delilik olacağını, ancak tüm Arnavutluk’un ayaklanmasının çözüm olacağını vurgulaması¹¹¹ ve ardından bölgeye gitmesi gelişmelere müdahil olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Durham, Podgoriçe’deki yardım faaliyetleri yanı sıra¹¹² 1911 Ekim ayında İşkodra’daki yardım faaliyetleri sırasında sokakta insanların kendisi için ‘Kraliçe’ sıfatını kullanarak gösteri yapmasının Türk yetkilileri rahatsız ettiğini ve İngiliz Konsolos Vekilinin bu konuda uyarıldığını belirtmiştir¹¹³. İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıtlarında 1912’den önce etkisi pek hissedilmeyen Durham ile ilgili görüş 1912’de değişmiştir. 1905-1916 yılları arasında dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey (1862-1933), onun hakkında şu ifadeyi kullanmıştır: ‘Malisör ayaklanması ile ilgili bilgileri Durham’ın yazılarının yardımıyla biliyoruz¹¹⁴.’

107 Medawar, *agt.*, s. 34.

108 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 197.

109 Durham, *High Albania*, s. 129.

110 Medawar, *agt.*, s. 32.

111 Önder Kocatürk, *Türk-İngiliz İlişkileri’nin Köpük Sürecinde Son Aşama (1911-1914)*, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 49.

112 BOA, HR.SYS. , Dosya no 149, Gömlek no 32, 14 Ağustos 1911.

113 Durham, *The Struggle for Scutari*, s. 101-102; Kocatürk, *agt.*, s. 78.

114 Medawar, *agt.*, s. 143-144.

Durham’ın bu dönemde Amerika’ya yaklaşmasının nedenlerinden birisi Amerikalı iş adamı Charles R. Crane (1858-1939) ve YMCA (Young Men’s Christian Association) ile olan bağlantısıyla açıklanabilir. Daha 1911’de Crane Durham aracılığı¹¹⁵ ile bölgeye 10.000 kron yardımda bulunmuştur¹¹⁶. Amerika’nın II. Meşrutiyet döneminde Bulgarlara maddi destek sağlaması¹¹⁷, Durham’a aynı desteği Arnavutlar için de kullanabileceğini düşündürmüştür olmalıdır.

Temmuz 1911’de Balkan Komitesine yazdığı mektupta Malisörler için insani yardım talep ederken Türk askerlerine karşı birlikte hareket etme çağrısında bulunan¹¹⁸ ve Türklerin bölgede hukuk ve düzeni koruyamadığından şikâyet eden Durham, 21 Ocak 1912’de Bertram Christian’a ‘Türkler Avrupa’da kaldığı sürece hiçbir sorunun çözülemeyeceğini, sorunların devam edeceğini’ yazmıştır¹¹⁹. Ancak Dünya Savaşı sonrasında bu düşüncesinin doğru olmadığı noktasına varmıştır. 25 Şubat 1920’de İngiliz tarihçi ve politikacı Robert William Seton-Watson (1879-1951)’a ‘daha 1914’te Manastır’dan bir Hristiyan’dan aldığı mektupta Türklerin gidişinin işleri daha kötüye götürdüğünü ve insanların Sultan II. Abdülhamid’in geri dönmesini istediğini’ yazdığı bilinmektedir¹²⁰.

Durham’da ve bölge halkının bir kısmında bu düşüncenin gelişmesinde, Osmanlı Devleti’nin bölgede sorunlara çözüm bulma çabalarından biri olan, Dâhiliye Nâzırı Hacı Âdil Bey’in Şubat-Haziran 1912’de gerçekleştirdiği teftiş seyahatinin¹²¹ etkisi olmalıdır. Teftiş heyeti Ohri’de bulunduğu sırada Hacı Âdil Bey biri İngiliz ve biri Amerikalı gazeteciler ile görüşmüştür¹²². Bu görüşme Osmanlı yönetiminin bu niyetini dünyaya duyurmaya yardımcı olsa da ve Hacı Âdil Bey olası savaş

115 Bahri Ata, “Amerikalı İşadamı, Hayırsever ve Diplomat Charles R. Crane’in Türkiye’deki Kültür ve Eğitim Faaliyetleri”, *Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, C 2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 881.

116 M. Edith Durham, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav and Albanian)*, Edward Arnold, Londra 1914, s. 51, BOA. HR.SYS. , Dosya No. 146, Gömlek No. 31, 20 Haziran 1911.

117 *Report of the International Commission*, s. 36.

118 Medawar, *agt.*, s. 144.

119 Medawar, *agt.*, s. 138. Aynı ifadeyi 1904’te de kullanmıştır. Bk. Durham, *Through The Lands of The Serb*, s. 345.

120 Medawar, *agt.*, s. 138.

121 Mesut Yavaş, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınına Göre Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Islahat Heyeti’nin Rumeli’deki Faaliyetleri”, *Route Educational and Social Sciences Journal*, C 3, S. 5, Aralık 2016, s. 223.

122 Togay Seçkin Birbudak, *Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Hacı Âdil (Arda) Bey (1869-1935)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018, s. 16-17.

düşünerek mevcut vali Hayri Bey'in yerine 27 Mayıs 1912'de Miralay Hasan Rıza Paşa'yı (1871- 30 Ocak 1912) İşkodra valisi olarak atasa da bu önlemler bölgede savaşı engelleyecek etkiye sahip olamamıştır. Durham'ın 'dar görüşlü' olarak ifade ettiği Hacı Âdil Bey'in¹²³ yanında bulunan Osmanlı Mâlîye Nezâreti'nde görevli İngiliz Robert Graves'in İşkodra'da Durham ile görüşmüş¹²⁴ olması Durham'ın bu dönemde hâlâ bölgede etkin isimler arasında olduğunu gösterir. Üstelik Mayıs 1912'de Osmanlı Hâriciye Nezâreti yetkilileri, Arnavut İhtilal Komitesi üyesi olarak tanımladığı Durham'ın İşkodra'daki faaliyetlerinden rahatsız olmuş olmalı ki onun bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini ifade etmiştir¹²⁵. Ancak, Hacı Âdil Bey Arnavutlar için "*hiçbir harekette, hiçbir hadise ile hiçbir zaman sarsılmayacak olan bu hissiyat-ı sadakat ve merbutiyetleri diyebilirim ki, daimî ve ezelidir*"¹²⁶ ifadesini kullanmış olsa da bundan kısa bir süre sonra Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiştir. Tüm bunlarla beraber, Durham'ın Arnavutluk kurulduktan sonraki "*Doğunun entrikaları Batının planları yanında çocukça kalır*"¹²⁷ yorumu Batılı devletlerin politikalarını eleştirisi olarak önemlidir:

1912-1914: Arnavutluk Bağımsızlık Sürecindeki Faaliyetleri

Durham'ın Balkanlarda yardım faaliyetlerine ağırlık verdiği son dört yıl¹²⁸ Balkanlar ile ilgili siyasi görüşlerinin ve önerilerinin de değişim geçirdiği dönemdir. 1905'te hâlâ Karadağ ve Prens Nikola'nın destekçisi olan ve Arnavutların Nikola'yı liderleri olarak tanımasını öneren Durham¹²⁹, artık Nikola aleyhtarı olmuştur¹³⁰. Balkan Slavlarını desteklediği *Through The Lands of the Serb* (1904) adlı eserini kaleme aldıktan 10 yıl sonra artık dünyaya, tümünün Arnavut olduğunu iddia ettiği İşkodra'daki Sırp ve Karadağ saldırısından bahseden bir Durham vardır¹³¹.

Balkan tarihi hakkında alanın uzmanları ile görüş ayrılığı olan Durham, örneğin Sırplarla ilgili konuda Seton-Watson ile ters düşmüştür. Durham'a göre Seton-Watson, çalışmalarının Habsburg hanedanlığı sınırları içindeki etnik azınlıklarla

123 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 225.

124 Durham, *The Struggle for Scutari*, s. 138.

125 BOA, HR. SYS. , Dosya No. 150, Gömlek No. 66, 14 Mayıs 1912. Bk. Ek 4.

126 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 2, C 1, İçtima Senesi 1, Dokuzuncu İnikad, 19 Mayıs 1328 (1 Haziran 1912), s. 145.

127 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 203.

128 Durham, *The Struggle for Scutari*, s. 67, 111, 262.

129 Medawar, *agt.*, s. 139.

130 Durham, *The Struggle for Scutari*, s. 21, 71-83, 313-315.

131 Medawar, *agt.*, s. 20.

ilgili olmasından dolayı Balkanlar ile ilgili yanlış bakış açısına sahipti ve Sırları diğer Balkan halklarının üzerinde tutmasından dolayı Yugoslavya’nın kuruluşunda¹³² en büyük sorumlu idi¹³³.

Balkanlarda oluşturulan denge ile ilgili olarak farklı düşündüğü bir başka etkin isim Grey olmuştur. Grey, Romanya Kralının yeğeni olan Wied’li Prens Wilhelm’in I. Dünya Savaşı öncesinde Arnavutluk Prensi olarak atanmasının Büyük Devletlerin Arnavutluk, dolayısıyla Balkanlar üzerindeki çıkarlarını korumak amacına hizmet için olduğunu belirtmiştir. Ona göre, bu Prens yöneticiliği altında ve altı büyük devletin denetimindeki Uluslararası Denetim Komisyonu tarafından Arnavutluk’un tarafsızlığı sağlanmalıydı¹³⁴. Durham diğer Balkan devletleri için yapıldığı gibi Arnavutluk’un da bir koruyucu devleti olması, ama her bir üyesinin kendi çıkarını gözettiği bir uluslararası yönetimin olmaması gerektiğini savunmuştur¹³⁵. Arnavutluk için çalışmalarına devam eden Durham, bölge üzerinde etkili olabilecek kişilerle İngiliz yönetici ve askerleri arasında bir nevi arabuluculuk yapmıştır. Bunlardan birisi ve 1913’te Arnavutluk tahtı için aday olan Baron Franz Nopcsa¹³⁶ anılarında, İşkodra’da görüştüğü eski arkadaşı Durham’ın kendisini 1913-1914 yıllarında Arnavutluk’ta Uluslararası Yönetim’in başında bulunan İngiliz Amiral Albay George Fraser (1863-1921) ile tanıştırdığını aktarmıştır¹³⁷. Bununla beraber Durham, yönetici olarak seçilmesine sıcak bakmasa da Prens Wilhelm’in altı ay kadar sonra Arnavutluk’tan ayrılmasının ardından 18 Eylül 1914 tarihli *The Near East*’de şu yorumu yapmıştır: “Yöneticisinin ülkeyi terk etmek durumunda kalmasını hiçbir devlet, hatta düşmanım için bile istemem”¹³⁸. Durham, 1913-1914 kış döneminde Arnavutluk’ta Amerikan misyonerlerin de katılmış olduğu faaliyetlerde General Phillips’in de desteğini alarak özellikle Gostivar ve Debre civarında yardım çalışmalarında bulunmuştur. Ancak, bölgenin sorununu çözmek için İngiltere Dışişleri Bakanlığına bölgedeki Müslümanların imha edildiğini belirterek yardım için yalvardığını, Bakanlığın ise bölgeden iyi haberlerin gelmediğini bilmesine rağmen olumlu yanıt vermediğini belirtmiştir¹³⁹.

132 Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı (1918-1928), Yugoslavya Krallığı (1929-1941).

133 Larson, *agt.*, s. 763.

134 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 258, 273; Ramadani, *agm.*, s. 67.

135 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 259; Ramadani, *agm.*, s. 72-73.

136 Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, The Scarecrow Press, Plymouth 2010, s. 332-333.

137 Nopcsa ve Elsie, *age.*, s. 172, 178.

138 Ramadani, *agm.*, s. 69.

139 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 254.

Durham Ağustos 1914'te, istediği gibi bir bağımsız Arnavutluk hayaline eremeden Balkanlardan ayrılmıştır. Dünya Savaşı öncesi Arnavutluk'tan ayrılmak zorunda kaldığında vapur ile İspanya'nın kuzeyinde bulunan Biscay'a gittiği ve Pireneler'de bir hastanede gönüllü olarak çalıştığı, ardında ise Mısır'da bir süre YMCA için Port Said'de çalıştığı bilinmektedir¹⁴⁰. 1900-1914 arasında bölgede fiilen bulunan Durham, sonraki 30 yılında ise bölge ile ilgili antropoloji yazıları ve siyasi propaganda faaliyetlerine Balkan coğrafyasının dışından devam etmiştir¹⁴¹.

Balkanlara Dair Balkanların Dışındaki Faaliyetleri

1914-1944 Yılları Arasındaki Faaliyetleri

1914 sonrası sadece bir kez 1921 yılında Balkanlara gelmiş¹⁴² olan Durham'ın bölge ile ilgili çalışmaları bu tarihten sonra bölge dışından devam etmiştir. Durham Balkanlardaki gerilimi iki görüş ile açıklamıştır¹⁴³: birinci görüşe göre Batı tarafından yönlendirilen veya zorla uygulatılan ulusçuluk Balkan kültürüyle uyuşmamaktadır¹⁴⁴; ikinci görüşe göre ise, dinin etkisi altındaki ulusçuluk bölgedeki potansiyel sorunların temelindeki ana sorundur, çünkü kiliseler Balkanlardaki en güçlü politik güçtür¹⁴⁵. Bu durum Arnavutlar için de geçerlidir. Zira Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Yunan, Sırp ve Karadağ arasında paylaştırmayı istediği Arnavutluk toprakları¹⁴⁶ 1916'da Avusturya, Fransa ve İtalya orduları tarafından işgal edilmiştir¹⁴⁷. Anlaşılabacağı üzere Durham'a göre Wilson prensipleri gereği uygulanması gereken kendi kaderini tayin hakkı Arnavutlar için İngiliz ve Fransız çıkarlarına uyduğu oranda uygulanmıştır. Ona göre Kosova ve Batı Makedonya Arnavutluk'a dahil olmalıydı. Bununla beraber 1918'de kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın yapay bir oluşum olduğunu yani yaratıldığını ve Arnavutların haklarının çiğnendiğini iddia etmiştir¹⁴⁸. Osmanlı yönetimini Balkanlara

140 Elsie, *age.*, s. 120-121.

141 Larson, *agt.*, s. 767.

142 Ramadani, *agm.*, s. 74.

143 Shanafelt, *agm.*, s. 293.

144 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. 64-65.

145 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. vii-viii, 5, 50.

146 Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, s. 284.

147 Medawar, *agt.*, s. 146.

148 Mary Edith Durham, "The Case of Albania", *The Graphic*, 29 Ocak 1921, s. 128; Ramadani, *agm.*, s. 71.

geldiğinden beri bölgeye barış getirecek beceride görmemiş¹⁴⁹ olan Durham, I. Dünya Savaşı sonundaki mevcut şekilde de Balkanlarda sorunların çözülmesinin mümkün olmadığını savunmuştur.

Daha Balkanlara ilk geldiği dönemde çağdaşı bazı kişilerin aksine Arnavutluk’ta sorunun dini olmaktan ziyade ulusal olduğunu iddia etmiş¹⁵⁰ olan Durham, I. Dünya Savaşı sonrası Wilson prensipleri gereği Arnavutların kendi devletlerini kurma hakkına sahip olduklarını savunmuştur. Savaş devam ederken Arnavutluk için İtalya’nın koruyuculuğunu savunan Durham, savaşın sonunda ise Arnavut toplumu üzerinde Amerikan denetimini savunmaya başlamıştır¹⁵¹. Temmuz 1919’da *Contemporary Review*’da “Albania and Albanians” adlı makalesinde bu değişimin gerekçesini İtalya’nın Slav Krallığı ile yakında yaşayacağı savaşın, Arnavutluk topraklarının savaş alanı olmasına neden olacağı şeklinde açıklamıştır¹⁵².

Balkanlardaki politik sorunlara çözüm olarak, Bulgar edebiyatçı Liouben Karavelov’un da belirttiği “Her şeyden önce birlik olmalıyız, özgür olduğumuzda her birimiz hakkımız olanı alabiliriz¹⁵³” anlayışı gereği Balkanların Türk egemenliğinden kurtarılması görüşü karşısında Durham, her bir bölgenin kime ait olduğunu ortaya koyacak gelenek görenek araştırmasının sorunları çözülebilecek asıl yol olduğunu savunmuştur¹⁵⁴. Bu bir antropolog bakış açısı olarak değerlendirilecek içeriktedir. Bu dönemde bölge ile ilgili siyasi çalışmalarında bu antropolog bakış açısı onu yönlendirmiştir. Durham, bunun yanı sıra daha 1905’te kaleme aldığı eserinde de ifade ettiği gibi, Balkanlarda yaşanan sorun Batıya özgü düşüncelerle değil, Balkanlara özgü yollarla çözülmeliydi¹⁵⁵.

Aubrey Herbert’in, ‘Durham, Arnavutluğu Avrupa’nın aklına getirdi’ sözünün hakkını veren, I. Dünya Savaşı sonrası Arnavutluk’un haklarını savunmak için konferans veya makaleleriyle çalışmalarına devam eden¹⁵⁶ ve hatta 1920’de

149 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. 31.

150 *The Dictionary of National Biography Missing Persons*, s. 196.

151 Ramadani, agm., s. 73.

152 Ramadani, agm., s. 74.

153 *Report of the International Commission*, s. 40.

154 Blackwood, agm., s. 22.

155 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. 14, 64-65.

156 Vickers, *age.*, s. 93.

Arnavutluk'un Milletler Cemiyeti tarafından tanınmasını sağlamış olan Durham¹⁵⁷, 1939'da, sonrasında 'Kara Cuma' olarak da anılan, İtalya'nın Arnavutluk topraklarını işgaline Londra'da 'Arnavutluk'tan elinizi çekin' sloganıyla karşı çıkmıştır¹⁵⁸. Ömrünün sonuna kadar Arnavutluk ile ilgilenmeye devam etmiş¹⁵⁹ olan Durham, Arnavutluk'ta rejim değişikliklerine rağmen Arnavutlar tarafından 'Dağlıların Kraliçesi' olarak anılmaya devam etmiştir¹⁶⁰.

Sonuç

İngiliz antropolog ve seyyah Mary Edith Durham (1863-1944), 1900-1914 yılları arasında seyyah olarak başladığı ve bölge geleceği ile ilgili bir antropolog gözüyle bakmaktan daha fazlasını yaptığı Arnavutluk tarihi için önemli bir kişidir. 1900-1914 arasında belli dönemlerde fiilen bulunduğu Balkan coğrafyası ve özellikle Arnavutluk, onun 1914 sonrası ömrünün sonuna kadar ilgilendiği ana konu olmuştur. İlk olarak 1900 yılında başladığı bu ziyaretleri, kısa sürede bölgenin kültürel yapısından ziyade siyasi geleceğini etkileyecek bir niteliğe dönüşmüştür. 1903 Cuma-i Bâlâ ve 1911 Malisör ayaklanmaları Durham'ın bölge ile ilgili önce insani yardım sonra siyasi faaliyetlerinin arttığı iki önemli dönem olmuştur. Balkanlarla ilgili ilki 1904'te basılan toplam 7 kitap (yaklaşık 2800 sayfa) ve dönemin basın organlarında çok sayıda makale yazmıştır. Durham, bu eserlerinde ilk zamanlar Sırp ve Karadağ yanlısı bir tavır ortaya koymuşken, zamanla düşünceleri değişmiş ve sonunda geldiği nokta 'Dağlıların Kraliçesi' sıfatını almasına neden olan Arnavutluk yanlısı görüş sahibi olmuştur. Bunun nedenleri arasında kendi izlenimleri ve deneyimleri ilk etken olsa da, bu durum dönemin İngiltere'nin Balkan politikasından bağımsız bir gelişme olarak düşünülemez.

Durham, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda özellikle Arnavutluktaki hakimiyeti konusunda olumlu görüşler ortaya koymamıştır. Ona göre mevcut sorunlarda, bölgeye geldiğinden beri barış sağlayamadığını iddia ettiği Türk yönetiminin payı ilk sıralarda yer almaktadır. Hatta Türklerin Balkanlara geldiğinden beri bölgede barış tesis edemediğini iddia edecek kadar genel bir ifade kullanmış olsa da bunun 20. yüzyıl başındaki bakış açısıyla yapılan bir değerlendirme olduğu aşikardır. Balkanlarda mevcut sorunların çözümünü bir antropolog bakış açısı ile ele almış ve her bir bölgenin kime ait olduğunu ortaya koyacak gelenek görenek araştırmasına

157 Hodgson, *agm.*, s. 26; Larson, *agt.*, s. 760.

158 Larson, *agt.*, s. 760.

159 Vickers, *age.*, s. 124, 131, 136, 143, 150.

160 *The Dictionary of National Biography Missing Persons*, s. 197.

dayandırmıştır. Ona göre, Balkanlarda yaşanan sorun Batıya özgü düşüncelerle değil, Balkanlara özgü yollarla çözülmeliydi. Durham’ın bölgedeki faaliyetlerinin farkında olan Osmanlı yönetimi özellikle 1911 Malisör ayaklanmasında onun bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini düşünecek kadar faaliyetlerini zararlı görmüştür.

Sonuç olarak, Mary Edith Durham kendisini İngiltere’nin Balkan politikasını istediği oranda etkileyebilmiş görmemişse de Arnavutluk tarihinde ‘Dağlıların Kraliçesi’ olarak anılacak kadar önemli yardım ve siyasi faaliyetlerde bulunmuştur.

Kaynaklar**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Kaynakları (BOA)**

- Y.PRK.MK., Dosya No. 11, Gömlek No. 46, 09 Safer 1320 (18.05.1902).
- MFKT, Dosya No. 670, Gömlek No. 7, 18 Receb 1320 (21.10.1902).
- DH. MKT, Dosya No. 740, Gömlek No. 27, 25 Rebiülahir 1321 (21.07.1903).
- A.MTZ (04), Dosya No. 103, Gömlek No. 65, 27 Cemaziyelevvel 1321 (21.08.1903).
- HR.SFR.3, Dosya No. 531, Gömlek No. 23, 18.09.1903.
- BEO., Dosya No. 2175, Gömlek No. 163112, 1 Receb 1321 (23.09.1903).
- BEO., Dosya No. 2258, Gömlek No. 169343, 05 Zilkade 1321 (23.01.1904).
- TFR.I.MN., Dosya No. 197, Gömlek No. 19694, 17 Zilhicce 1321 (5.03.1904).
- DH. ŞFR., Dosya No. 324, Gömlek No. 90, 13 Mart 1320 (26.03.1904).
- Y.A.HUS. , Dosya No. 508, Gömlek No. 108, 26 Rebiülahir 1324 (19.06.1906).
- HR.SYS. , Dosya No. 146, Gömlek No. 31, 20 Haziran 1911.
- HR.SYS. , Dosya No. 149, Gömlek No. 32, 14 Ağustos 1911.
- HR. SYS. , Dosya No. 150, Gömlek No. 66, 14 Mayıs 1912.

Araştırma Eserler

- A Historical Dictionary of British Women*, Europa Yayınları, Londra, 2003.
- Antic, Cedomer, “Crisis and Armament Economic Relations Between Great Britain and Serbia 1910-1912, *Balkanica*, XXXVI, 2005, s. 151-161.
- Ata, Bahri, “Amerikalı İşadamı, Hayırsever ve Diplomat Charles R. Crane’in Türkiye’deki Kültür ve Eğitim Faaliyetleri”, *Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, C 2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 853-888.
- Bardakçı, Murat, “Lawrence’ın Cerablus Macerasındaki İddiaların Doğrusunu Bir de Benden Dinleyin”, *Haber Türk*, 4 Eylül 2016, s. 18.
- Birbudak, Togay Seçkin, *Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Hacı Âdil (Arda) Bey (1869-1935)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018.

Blackwood, Beatrice, Mary Edith Durham, *MAN*, C 45, Ocak-Şubat 1945, s. 22-23.

Bozboru, Nuray, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.

Brailsford, H. N., *Macedonia Its Races and Their Future*, Methuen & Co., Londra 1906.

Braunholtz, H.J., "Mary Edith Durham", *MAN*, Cilt 45, Ocak-Şubat 1945, s. 21-22.

Coon, Carleton S. , *The Mountains of Giants a Racial and Cultural Study of The North Albanian Gheds*, Kraus Reprint Co, New York 1970.

Durham, M. Edith, *High Albania*, Edward Arnold, Londra 1909.

Durham, M. Edith, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav and Albanian)*, Edward Arnold, Londra 1914.

Durham, M. Edith, *The Burden of The Balkans*, Edward Arnold, Londra 1905.

Durham, Mary Edith, "The Case of Albania", *The Graphic*, 29 Ocak 1921, s. 128.

Durham, Mary E., *Through The Lands of The Serb*, Edward Arnold, Londra 1904.

Durham, M. Edith, *Twenty Years of Balkan Tangle*, George Allen, Londra 1920.

Elsie, Robert, "1912 Aubrey Herbert: A Meeting With Isa Boletini", English Documents of Albanian History, http://www.albanianhistory.net/texts20_1/AH1912_3.html, erişim tarihi: 31 Mayıs 2018.

Elsie, Robert, *Historical Dictionary of Albania*, The Scarecrow Press, Plymouth 2010.

Gargano, Olimpia, L'Abania delle donne. Immagini e studi albanesi nella letteratura di viaggio femminile (1864-1953), *Palaver*, C 3, S. 1, 2014, s. 161-204.

Hanes, Catherine M.C , *International Women In Science A Biographical Dictionary to 1950*, ABC Clio, California 2001.

Hayne, M. B., "Great Britain; The Question and The Concert of Europe, 1911-1914", *Balkan Studies*, C 28, No. 2, 1987, s. 327-354.

Hodgkinson, Harry, "Introduction", *M Edith Durham Albania and The Albanians Selected Articles and Letters 1903-1944*, der. Bejtullah Destani, Londra, Centre for Albanian Studies, 2001, s. i-xx.

Hodgson, John, “Edith Durham: Traveller and Publicist” *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travelling in The Balkans*, der. John B. Allcock ve Antonia Young, Berghahn Books, Bradford 2000, s. 9-31.

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 2, 20. Yüzyıl*, (2. Baskı), çev. Zehra Savan, Hatice Uğur, Küre yayınları, İstanbul, 2009.

Kocatürk, Önder, Türk-İngiliz İlişkileri'nin Kopuş Sürecinde Son Aşama (1911-1914), (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.

Larson, Todd E., *Discovering The Balkans: British Travellers in Southeastern Europe, 1861-1911*, (Illinois Üniversitesi Tarih Bölümü Basılmamış Doktora Tezi), 2004.

Lear, Edward, *Journals of a Landscape Painter in Albania & C.*, Richard Bentley, Londra 1851.

“From An Albanian’s Point of View (Pall Mall Gazette, March 17th, 1903)”, *M. Edith Durham Albania and The Albanians Selected Articles and Letters 1903-1944*, der. Bejtullah Destani, Londra, Centre for Albanian Studies, 2001, s. 1-2.

Margulis, Natasha, “Review of Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania: The Imperialism of The Imagination, Habsburg*”, *H-Net Reviews*, Kasım 1998, <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=2515>, erişim tarihi: 23 Mayıs 2018.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 2, C 1, İçtima Senesi 1, Dokuzuncu İnikad, 19 Mayıs 1328 (1 Haziran 1912), s. 145.

Medawar, Christian, *Mary Edith Durham and The Balkans 1900-1914*, (McGill Üniversitesi, Tarih Bölümü Basılmamış Bitirme Tezi), Eylül 1995.

Muhic, Maja, “Reconstucting Empire or Striking Against it? Contemporary Travelogues of the Balkans”, *The Balkans in Travel Writing* der. Maria Krivokapic, Cambridge Schoolars Yayınları, Cambridge 2015, s. 97-118.

Mulley, Clare, *The Woman Who Saved The Children: A Biography of Eglantyne Jebb, Founder Of Save The Children*, Oneworld Yayınları, Londra 2009.

Myers, John L., Mary Edith Durham: 8 DeC , 1863-15 Nov., 1944, *MAN*, C 45, Ocak-Şubat 1945, s. 21.

Nevinson, Henry W., *Fire of Life*, James Nisbet, Londra 1935.

Nevinson, Henry W., *More Changes More Chances*, 2. baskı, Nisbet & Co Ltd., Londra 1925.

Nopcsa, Ferencz, Robert ELSIE, *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron At The Birth of Albanian Independence. The Memoirs of Franz Nopcsa* der. ve çev. Robert Elsie, Central European University, Budapeşte 2014.

Özkan, Ayşe, *Bağımsızlıktan Sırp-Hrvat-Sloven Krallığına Sırp (1878-1918)*, IQ yayıncılık, İstanbul 2013.

Ramadani, Albina Drançolli, "Miss Edith Durham and Albanians on the Eve and During the First World War", *SEEU Review*, C 8, No. 1, 2011, s. 63-75.

Reid, James J., *Crisis of The Ottoman Empire Prelude to Collapse, 1839-1878*, Franz Steiner, Stuttgart 2000.

Report of The International Commission to Inquire into The Causes and Conduct of The Balkan Wars, Carnegie Endowment for International Peace Division of Intercourse and Education, Yayın No. 4, Washington, 1914.

Shanafelt, Gary W., An English Lady in High Albania: Edith Durham and the Balkans, *East European Quarterly*, C XXX, S. 3, Eylül 1996, s. 283-300.

Seyferth, Mimi, "Edith Durham Queen of Albania's Mountain Men", *Piecework*, Temmuz-Ağustos 2017.

Tanner, Marcus, *Albania's Mountain Queen Edith Durham and The Balkans*, I.B. Tauris, Londra 2014.

The Dictionary of National Biography Missing Persons, (der. C S. Nicholls), Oxford University Press, Oxford 1993.

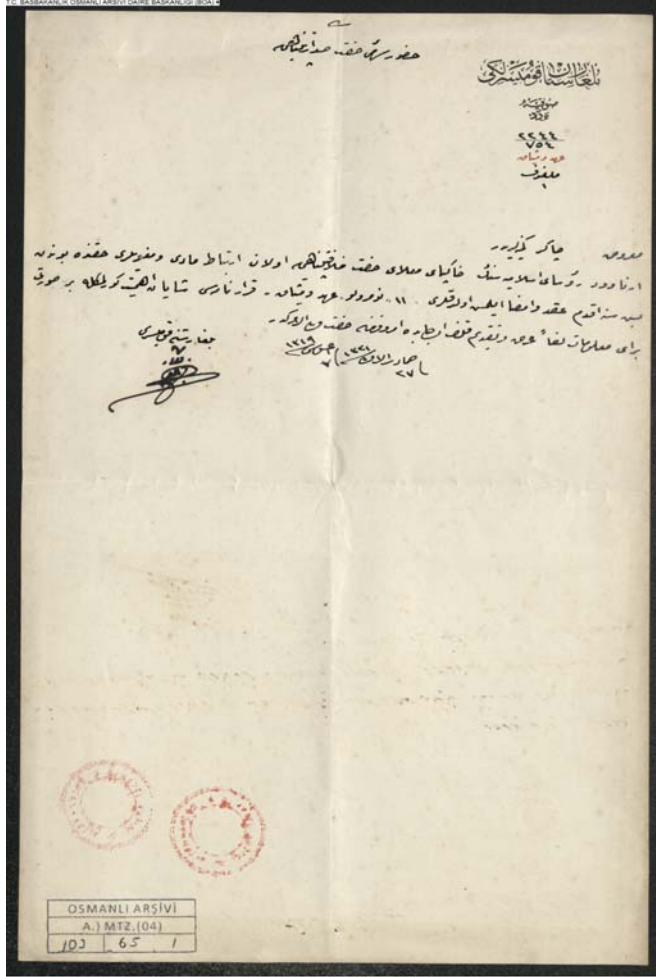
"The Macedonian Relief Fund", *The Spectator*, 28 Kasım 1903, s. 18.

Todorova, Maria, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Vickers, Miranda, *The Albanians A Modern History*, I.B. Tauris, Londra 1999.

Yavaş, Mesut, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınına Göre Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey ve Islahat Heyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri", *Route Educational and Social Sciences Journal*, C 3, S. 5, Aralık 2016, s. 221-232.

Young, Antonia, "Distortion and Reality in Travel Writing on The Balkans", *The Balkans in Travel Writing*, der. Maria Krivokapic, Cambridge Scholars Yayınları, Cambridge 2015, s. 79-96.

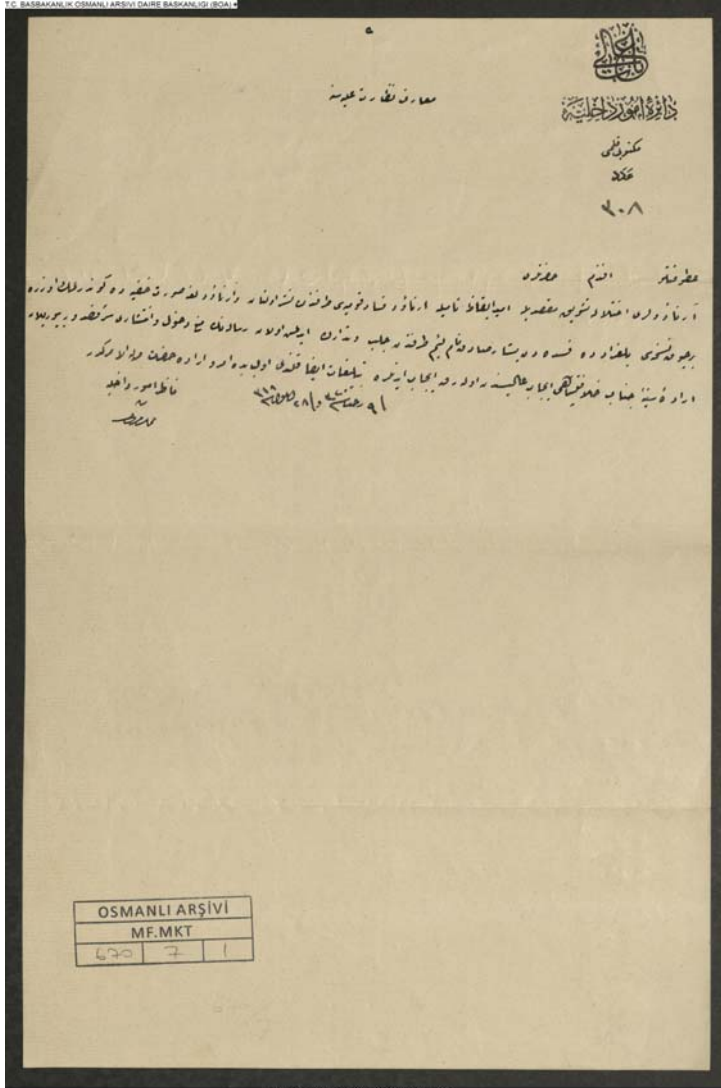
Ekler**Ek 1: Ahd-ı Misak adlı kararnameye dair**

BOA, A.MTZ (04), Dosya No. 103, Gömlek No. 65, 27 Cemaziyelevvel 1321 (21 Ağustos 1903).

Balkanlarda Bir İngiliz Seyyah 'Dağların Kraliçesi'
Mary Edith Durham ve Arnavutluk

1011

Ek 2: 1902 tarihli *Ümid-i İkaz* adlı risaleye dair

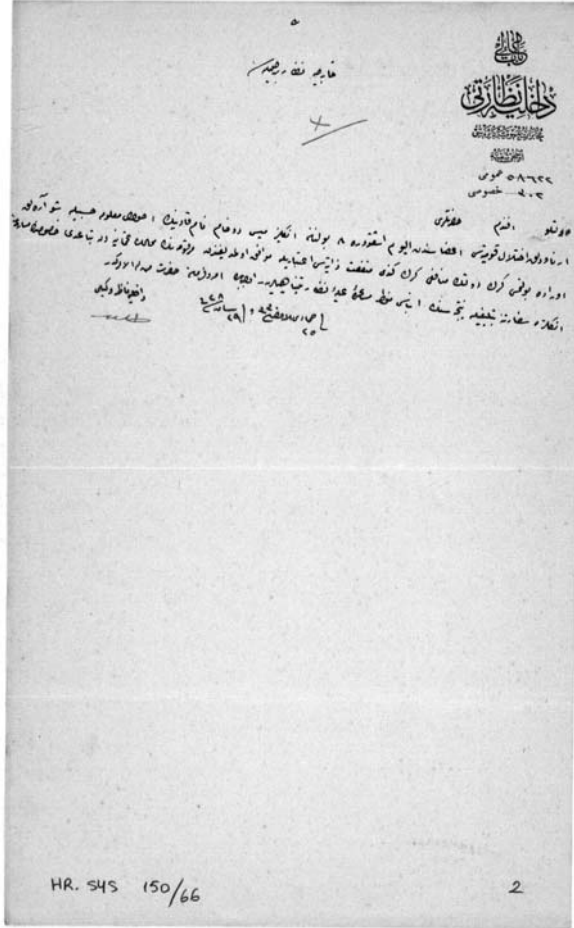
MF.MKT.00670.00007.001

BOA, MFKT, Dosya No. 670, Gömlek No. 7, 18 Receb 1320 (21 Ekim 1902).

Balkanlarda Bir İngiliz Seyyah 'Dağlıların Kraliçesi'
Mary Edith Durham ve Arnavutluk

1013

Ek 4: Durham'ın İşkodra'daki faaliyetlerinden dolayı bölgeden uzaklaştırılması gerektiğine dair

HR.SYS.00150

BOA, HR. SYS. , Dosya No. 150, Gömlek No. 66, 14 Mayıs 1912.

Ek 5: Durham'ın Balkanlarda gittiği yerleri gösteren harita¹⁶¹161 Durham, *The Burden of The Balkans*, s. 333-3334.